

“ПЕРШ ЗА ВСЕ НАМ ПОТРІБНА ШИРОКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ”

(Іван Огієнко та Симон Петлюра)

До історичних постатей, у порівнянні з якими ще величнішою постає титанічна націотворча діяльність І.Огієнка, дослідниками вже поставлений, серед інших, С.Петлюра [4, с.55]. Серйозний внесок у порівняльний розгляд діяльності Івана Івановича Огієнка (1882-1972) та Симона Васильовича Петлюри (1879-1926) зробив відомий огієнкознавець В.Ляхоцький: «Беззаперечний інтерес... для нас становлять дійові особи відродження української державності в роки Української революції 1917- 1920 рр., зокрема такі, як Симон Петлюра та Іван Огієнко – неординарні особистості, наділені дивовижною, незламною силою волі, полум'яною любов'ю до рідного краю, величезною ерудицією та рідкісною працездатністю, що вкладається в надзвичайно ємку формулу, яка найбільш влучно характеризує зміст їхнього буття, – “більше працювали, ніж жили”» [9, с.119-120]; є окремі відомості щодо цієї теми у працях інших дослідників. Метою нашої розвідки є хронологічна систематизація таких відомостей (тим паче що В.Ляхоцький попереджав: “Ми звернемо увагу читача лише на окремі спільні риси героїв нашого нарису” [9, с.124]) без претензії на повний життєпис видатних “персонажів” і з ухилом до духовно-гуманітарної проблематики їхніх стосунків (бо С.Петлюра, як і І.Огієнко, був літературознавцем, автором таких праць, як “Пам'яті Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)”, “Пам'яті Коцюбинського”, “І.Франко – поет національної честі”[11, с.311]), хоча без політичного тла тут, звісно, не обійтись.

Перша згадка в автобіографічній книжці Івана Огієнка про контакт з Симоном Петлюрою припадає на жовтень 1917 р., і вона найбільш актуальна для нас в контексті нашої розвідки, оскільки показує С.Петлюру, хоч уже й політичного діяча, як гуманітарно зацікавлену особистість: “1917.18(5).X. Ог. читає публічний виклад про “Українську культуру” на святі офіційного відкриття Українського Народнього Університету перед кількатисячною аудиторією. Генеральний Секретар Військових Справ С.Петлюра через свого старшину А.Чернявського забирає цей виклад, друкує 100.000 примірників і розкидає серед війська” [1, с.24]. Але заочне знайомство І.Огієнка та С.Петлюри відбулося значно раніше, ще 1906 року, коли С.Петлюра через газету “Киевский голос” зніціював підтримку домагань київських студентів (а серед них був і І.Огієнко) щодо відкриття в університеті Святого Володимира українознавчих кафедр [8, с.46] та в 1907-1910 рр., коли вони разом були активними дописувачами української газети “Рада”, причому дописувачами з однієї тематики – варто лише порівняти серію публікацій С.Петлюри “Рідна мова в народних школах” (1907 р.) та І.Огієнка “Вчімося рідної мови: дещо про українську мову” (1909 р.); як справедливо зазначає сучасний дослідник, “газетні... публікації І.Огієнка, С.Петлюри з цієї актуальної і сьогодні для України проблематики ще чекають свого видавця” [3, с.285], “автори “Ради” М.Грушевський, С.Петлюра, І.Огієнко та інші одними з перших в українській науковій літературі й публіцистиці поставили перед собою завдання стисло, але переконливо подати читачеві своєрідну історію поневірян українського друкованого слова, яка пов'язана з десятками, сотнями таємних і гласних, санкціонованих на “височайшому” рівні і в кабінетах місцевих “держиморд”, що вірно служили імперським центрам у Петербурзі й Москві, актів, циркулярів, указів, розпоряджень, метою яких було знищити мову багатомільйонного народу...” [3, с.285-286].

Крім того, становить інтерес запрошення на наукове зібрання, надіслане М.Грушевським І.Огієнкові 8 грудня 1913 р.: в порядку денному зібрання значилося обрання С.Петлюри (поряд з іншими) членом філологічної секції [23, с.185].

Та повернімося до автобіографії І.Огієнка. Усі подальші (після 1917 р.) взаємини І.Огієнка та С.Петлюри в цьому життєписному документі (кінець 1919 – 1920 рр.) торкаються вже суто політичної (та все ж таки з вагомим духовно-гуманітарним ухилом) сфери зносин Головноуповноваженого уряду УНР і Головного Отамана – керівника УНР – і в лаконічній формі засвідчують непростий, драматичний характер цих зносин і всієї тодішньої державної ситуації, а разом із тим вірність обох урядовців своєму обов'язку та взаємоповагу: “1919.1.XII. Головноуповноважений висилає до Варшави, до Головного Отамана С.Петлюри свого посла, б. Державного Секретаря М.Корчинського з таємними листами” [1, с.81]. “1919.9.XII. Головноуповноважений посилає до С.Петлюри другого свого посланця, урядовця Л.Клепацького, але його в Борщеві арештовано, а лист до Головного Отамана відібрано” [1, с.82]. “1919.18.XII. Прохання Головноуповноваженого й Міністра Ісповідань до Головного Отамана Симона Петлюри звільнити його від виконання його обов'язків” [1, с.84]. “1920.2.I. Повторне прохання Головноуповноваженого й Міністра Ісповідань до Головного Отамана С.Петлюри звільнити його від урядування” [1, с.85]. “1920. Січень. Головноуповноважений висилає до Варшави п. Романченка з великими грішми для Головного Отамана Симона Петлюри” [1, с.87]. “1920. Січень. Як і за попередніх місяців, ліві партії доносять от. С.Петлюрі на Міністра І.Огієнка найрізніші небилиці, аби лишень його дискредитувати й повалити, “щоб ніхто з поляками не працював, щоб витворити якнайбільший хаос”. Багатьом цим наклепам С.Петлюра давав віру” [1, с.89-90]. «1920.31.I. Наказ ч.63 отам. С.Петлюри своєму ад'ютантові сотникові Доценкові від'їхати до Кам'янця “для виконання доручених Вам справ, які мають дотичність Головноуповноваженого Уряду УНР Міністра Огієнка”... Про цього наказу Головноуповноважений нічого не знав, – він був таємний для нього” [1, с.90].

Тут варто перервати спогади І.Огієнка й навести його лист до С.Петлюри від 12 лютого 1920 р. про вельми драматичну подію, викликану важкою тогочасною ситуацією в уряді УНР (очевидно, це має певне відношення до останнього згаданого І.Огієнком факту):

«Високоповажному Пану Головному Отаману
Української Народної Республіки.

По наказу Генерального Комісара Мінкевича 11 лютого ц[ього] р[оку], по невідомій мені причині були заарештовані Прем'єр-Міністр Мазепа, Міністр Закордонних Справ Левицький, Міністр Праці Безпалко, Міністр Ісповідань Огієнко, Голова Національної Ради Корчинський, Отаман Кобза і другі. Арештованих Прем'єр-Міністра Мазепу і Міністра Левицького по місту під конвоєм водили на допрос до Мінкевича, після чого арештованих було звільнено. Арешт получив широку поголоску і викликав велике обурення всього українського громадянства.

Головноуповноважений Уряду
Української Народної Республіки,
Ректор Університету,
Міністр *І.Огієнко*» [21, с.33].

Та продовжимо хронологічну канву з автобіографічної книжки І.Огієнка:

“1920.18.II. Міністер Андрій Лівіцький докладає у Варшаві от. С.Петлюрі про життя Кам'янця й про роботу там Головноуповноваженого” [1, с.94].

“1920.19.IV. Телеграма ч.233 С.Петлюри з Варшави до Огієнка, що польська влада незабаром поверне все зайняте українцям. Робота Головноуповноваженого мусить бути звужена” [1, с.97]. “1920.1.V. Урочистий приїзд Головного Отамана С.Петлюри до Кам'янця.

Урочисту зустріч приготував Головноуповноважений¹. 1920.2.V. Доклад Головному Отаманові С.Петлюрі про ситуацію в краю й прохання про демісію. Демісії не дано... Тяжка праця Головноуповноваженого закінчена, хоч і неформально” [1, с.98]. “1920.24.V. Урочистий в’їзд Симона Петлюри до Києва (з міністрів із Петлюрою був тільки І.Огієнко)” [1, с.102].

До цієї прямої мови варто додати деякі коментарі та спостереження, зроблені дослідниками взаємин І.Огієнка та С.Петлюри. Так, згадана І.Огієнком ситуація, коли в жовтні 1917 р. С.Петлюра взявся масовим накладом видати лекцію І.Огієнка про українську культуру, конкретизується в тому аспекті, що Генеральний секретар військових справ мав мету просвітницької роботи серед українізованих вояків молодії (й тоді ще російської) армії, й видано книжку було у друкарні Центральної Ради [3, с.54; 10, с.206].

Під час урочистого відкриття в жовтні 1918 р. Кам’янець-Подільського українського університету на чолі з 36-річним професором І.Огієнком було зачитано вітальну телеграму від С.Петлюри, на той час голови впливових Земських спілок, з такою характеристикою ректора, яка свідчила про їхнє добре знайомство: “Можемо бути певними, що в його молодих роках, при його тактовній вдачі та за допомогою талановитих співробітників наш новий розсадник вищої науки скоро стане одною з найкращих наукових інституцій України. Перш за все нам потрібні кадри національної інтелігенції, перш за все нам потрібна широка національна свідомість, нам потрібний міцний культурно-науковий фундамент під нашою молодю державністю, і ці потреби Кам’янецький університет – ми певні – буде задовольняти з повним успіхом” [8, с.61]. Крім того, С.Петлюра, як Голова Директорії, своїм наказом від 12 травня 1920 р. перепризначив І.Огієнка ректором на чотирирічний термін [3, с.251]. І.Огієнко також із великою шанобою ставився до С.Петлюри, цікавився цією постаттю: в його особистій бібліотеці зберігалася праця Василя Королева про Симона Васильовича (Київ-Прага, 1919) [14, с.383]... У зв’язку з цим цілком слушно прозвучала на урочистостях з нагоди Дня Соборності України 22 січня 2007 р. пропозиція голови Всеукраїнського товариства Івана Огієнка Євгенії Сохацької про необхідність встановлення в Кам’янці-Подільському пам’ятників І.Огієнкові, як знаковій для міста постаті, та С.Петлюрі, як керівникові Директорії з останнім українським осідком у Кам’янці-Подільському [8, с.81]. Про нерозривність постатей І.Огієнка та С.Петлюри говорить і А.Трембіцький: “До... славетних українців ми відносимо Івана Огієнка та Симона Петлюру, діяльність яких тісно пов’язана із створенням Української Православної Церкви” [19, с.282].

С.Петлюра був присутнім на молебні в університеській церкві святого Миколая 14 жовтня 1919 р. перед відкриттям в Кам’янці-Подільському Священного Українського Синоду. Міністр І.Огієнко був одним із авторів закону Директорії від 1 січня 1919 р. “Про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви”, інших законодавчих актів у релігійній царині [2, с.20]. Та й на посаду міністра культів (пізніше – ісповідань) з 15 вересня 1919 р. І.Огієнко був призначений рішенням Голови Директорії С.Петлюри, і завершив перебування на цій посаді І.Огієнко вже у вигнанні, 30 вересня 1922 р. [3, с.72]. Про свою працю міністра І.Огієнко писав С.Петлюрі з Кам’янця-Подільського 21 грудня 1920 р.: «Надсилаючи при цьому витяг з протоколу Ради Міністра Ісповідань ч[исло] 1 маю за шану повідомити Вас, Пан Голова Директорії У.Н.Р., що з боку Міністерства вживаються всі заходи, аби справу автокефалії Української Православної Церкви поставити на реальний шлях і зараз виконуються всі ті завдання, які намітила Рада Міністра в своєму протоколі ч[исло] 1» [21, с.40]. Про церковні справи йдеться і в глибоко патріотичному (хоча й дещо романтичному, зважаючи на нерозповсюдження юрисдикції УНР на територію підрадянської України, на що вказував і сам

---

¹ До книжки додано світлини: участь І.Огієнка в зустрічі С.Петлюри на залізничній станції м.Кам’янця-Подільського 1 травня 1920 р.; С.Петлюра та І.Огієнко приймають урочистий парад війська в Кам’янці-Подільському 1 травня 1920 р.

автор) листі І.Огієнка Головному отаманові від 2 лютого 1921 р., коли міністр ісповідань перебував у польському місті Тарнові:

«Нові церкви на Україні будувалися з розрішення Консисторії. Пляни церков розроблялися Єпархіяльними архітекторами звичайно москалями, котрі мали монополію на будівлю і на догляд за будівлею церков. У архітектора було наперед заготовлено декілька плянів, звичайно в московсько-суздальському стилі, які він і давав на вибір уповноваженим від громадян, що зверталися до нього в цій справі. На вибраний уповноваженими плян він складав кошториса і всю справу посилав до Консисторії. Після затвердження пляну і кошторису «строительним Отделенієм Губернского Правленія», Консисторія дозволяла під доглядом Єпар[хіяльного] архітектора будувати церкву на церковні чи інші кошти.

Таким чином Консисторія мала право на підставі Консисторського ж Уставу тільки дозволять будування церкви і витратити на це діло церковні чи інші кошти, спеціальних же законів або приписів, що нормували би будівлю церков і забороняли той чи інший стиль, вона не мала.

Мною ще в 1919 році було зроблено розпорядження Кам'янець Подільській Духовній Консисторії, щоб нові церкви будувалися тільки після ухвали пляна Міністерством Ісповідань, – малось на увазі дозволяти будувати церкви лише в українському стилі. Але тепер будування церков на Україні припинилося цілком і ніхто до Міністерства не звертався. Зараз Міністерством Ісповідань робляться заходи що до вироблення нових плянів церков в суто національному українському стилі, для чого будуть запрошені до роботи українські архітектори, які зараз перебувають в Тарнові і Ченстохові, а також в свій час будуть запрошені і члени Академії Мистецтва. В свій же час всім єпархіяльним церковним Радам, які тепер існують замість Консисторії, буде зроблено відповідні розпорядження в порядку адміністративному, що до будівлі нових церков на Україні (такі розпорядження Подільській Єпархіяльній Раді вже дано).

До цього додаю, що Міністерство Ісповідань уже має у своєму розпорядженні дуже гарні пляни українських церков, зібрані протоієреєм о[тцем] Є.Сіцинським і б[увшим] урядовцем Міністерства прив.-доц. Пеленським; на жаль, ці пляни залишилися почасти в Кам'янці, почасти взяті п[рофесором] Пеленським» [21, с.50-51].

Навздогін цьому посланню І.Огієнка того ж дня звертається до С.Петлюри зі ще одним листом теж церковної тематики, але з іншого питання, і цей лист переконливо доводить, що уряд УНР в екзилі та його міністр І.Огієнка після нещодавньої поразки у визвольній війні проти більшовицької Росії не втратили державницького мислення, тому серйозно розглядали такі питання, які нині можуть здатися в тій важкій ситуації не цілком актуальними:

«Вважаю за честь повідомити Вас, що Міністерство Ісповідань, маючи на увазі застарілість церковних законів що до розв'язання церковного шлюбу, вживало заходів, аби цю справу поладити. Так, ще в січні 1919 р. в Раду Міністрів був внесений законопроект про розв'язання церковних шлюбів на Україні, але цей законопроект був переданий Міністерству Юстиції для перероблення і, здається, звідти не повертався.

В засіданні Ради міністрів 7-го грудня 1920 р. мною було піднято про це питання, при чому було зазначено, що розв'язання шлюбів повинно робитися цивільною владою. Увесь процес розв'язання шлюбу повинен би проходити через цивільний суд і тільки на підставі судових матеріалів церковна влада розв'язує церковний шлюб. Крім того обов'язково потрібно узаконити цивільний шлюб, чого вимагає самé життя. По цьому питанню необхідно було знати погляди Міністерства Юстиції для чого до Міністерства було послано листа 12 грудня Ч[исло] 82, аби воно надіслало свою думку що до розв'язання шлюбу на Україні, а також що до розроблення закону про цивільний шлюб. Про це ж мною було післано листа 11 січня цього 1921 року Ч[исло] 10 і до п. Міністра Юстиції (додам тут, що про цеж саме я писав до п. Міністра Юстиції ще в літку 1920 р.).

Крім того, мною було написано листа 11 січня цього року Ч[исло] 9 до Правничого Товариства щоб воно висловило свою думку що до вироблення закону про цивільний шлюб та розв'язання його. Треба було мати матеріяли про цивільний шлюб і розв'язання його в інших християнських державах, для чого мною було післано листа 11-го грудня 1920 року Ч[исло] 78 до п. Міністра Закордонних Справ з проханням зробити розпорядження, аби закордонні Місії зібрали матеріяли про цивільний шлюб і розв'язання його в кожній державі, де тільки єсть орган, що репрезентує Уряд У.Н.Р. і такі матеріяли почали вже одержуватися Міністерством Ісповідань.

18 січня цього 1921 року за Ч[ислом] 42 мною одержано від Керуючого Міністерством Юстиції листа з повідомленням, що на моє прохання під його головуванням утворено Комісію для обговорення питань що до розроблення законопроекту про цивільний шлюб і його розв'язання і з проханням призначити до Комісії представника від Міністерства Ісповідань. Таким представником я призначив своїм наказом 17 січня цього року Ч[исло] 3 Радника професора В.Біднова» [21, с.51].

Лист І.Огієнка від 5 лютого того ж року посвячений прагненням домогтися самостійності українського православ'я:

«Керуючий справами Директорії повідомив мені листом від 31 січня ч[исло] 187, що постанова Ради Народніх Міністрів про асигнування 300 000 марок польських на подоріж депутації до Царгородського Патріярха затримана поки що затвердженням, до представлення інформацій про умови вивсячення українських єпископів, виставлені з боку заступника Патріярха бувшому послу в Царгороді Лотоцькому.

Вважаю за честь повідомити Вас, що під час мого побачення з бувшим надзвичайним послом в Царгороді п. Лотоцьким, цей останній, докладно розказавши мені про відношення Царгородського Патріярхату до Української Церкви, ні про які умови висвячення українських єпископів не казав, – казав лише, що заступник Патріярха зазначив цю справу можна буде поручити після обрання Патріярха» [21, с.52].

Лист І.Огієнка від 8 лютого свідчить, що і С.Петлюра, і І.Огієнко з вищезазначеною метою шукали «нашого православного цвіту по всьому світу»:

«Подаю Вам інформації, якими Ви цікавились при моєму Вам докладі 5 лютого ц[ього] р[оку].

В Сербії, в Білграді тепер проживає єпископ Гавриїл Чепур, бувший Ректор Полтавської Духовної Семінарії. Сам українець, ставиться прихильно до українського руху.

В Новім Йорку, в Америці православною парафією керує єпископ Олександр Немоловський, волиняк, українець» [21, с.53].

Тема знайшла продовження в листі від 15 березня того ж 1921 р., причому з дещо несподіваним, проте обґрунтованим (особливо з точки зору вже початої І.Огієнком діяльності з перекладу українською мовою церковної літератури) визначенням пріоритету:

«В відповідь на листа Вашого від 10 грудня 1920 р. №1304 і в доповнення моїх попередніх докладів в цій справі маю за честь доповісти Вам слідуєче.

Церква українська, для закріплення своєї автокефальности, обов'язково повинна входити в певні стосунки зо всіма іншими церквами, в першу чергу православними, в другу чергу – з неправославними. Серед цих останніх церков церква англіканська займає перше місце.

Я такої думки, що зносини церкви української з церквою англіканською можуть бути цілком реальними і актуальними. Провадити ці зносини можна двійним шляхом – урядовим, через Міністерство Закордонних Справ, і громадським – через церковні братства. Зза того що зараз церкви англійська і американська провадять дуже велику і жваву акцію в справі об'єднання всіх християнських церков, наперед можна придбати певні вигоди – як церковні та державні – від зазначених тут зносин.

Справа ця – звичайна, інші православні церкви вже давно вступили в такі зносини з англійською церквою. Так, напр[иклад] на II Конференції сербських Архієреїв в травні 1919 року в Білграді заслухано було доклади єпископа Жичного Миколая і вік[арного] єпископа Карловицького Іларіона про допомоги і жертви англійської церкви церкві сербській за останні чотири роки війни. З докладу видно, що англіканська церква енергійно допомагала церкві сербській матеріально, духовно і політично.

По всіх англійських церквах відбувалися молитви за Сербію і сербський нарід. Англійські священники були найенергічнішими пропагаторами сербської справи в Англії як по церквах і на зібрання (зібраннях? – *М.Л.*) так і в церковній пресі і в політиці. Англіканська церква допомагала сербському народові і духовенству у нужді його припасами, одягом і грішми. Англійським коштом надруковано було молитвеники на сербській мові для сербського війська, а тепер закінчується друкування 1000 примірників Требника і Службника церкві сербській. Заложився в Англії дуже солідний Комітет із політичних діячів і духовенства для виховання сербських богословів, із яких дехто вже скінчив науку в Оксфорді. Зараз в Оксфорді коло 20 сербських богословів.

Заслухавши цього доклада, Конференція сербських архієреїв постановила, №45: «Зв'язки і зносини («везе и симпатіє») з англіканською церквою підтримувати і надалі, щό поставити в обов'язок сербському Синоду...» [21, с.65-66].

І.Огієнко в цитованій вище автобіографії згадував, що просив у С.Петлюри *демисії*, тобто відставки з посади міністра ісповідань, але С.Петлюра йому відмовив. У зв'язку з цим зазначимо, що зберігся лист Голови Директорії С.Петлюри до Голови Ради Міністрів УНР від 14 травня 1921 р., де міститься прохання затримати професора І.Огієнка на цій посаді; з листа стає зрозумілим, що І.Огієнко просив відставки через виведення його посади зі складу Ради Міністрів, а це звужувало можливості міністра у справі розбудови української православної церкви. Зокрема, С.Петлюра звертав увагу прем'єр-міністра на “інтенсивну працю, яку провадить професор І.Огієнко, як керуючий Міністерством ісповідань, не дивлячись на численні несприятелі обставини” [3, с.86]. Тож І.Огієнко продовжував свою міністерську діяльність, про свідчить, зокрема, його лист від 7 листопада 1921 р.:

«При цьому за честь маю надіслати Вам, Високоповажний Пане Отамане, копії трьох актів, які я привіз від Єпископа Кремінецького Діонісія.

Ласкаво прошу призначити мені годину, коли б я міг перебалакати з Вами, Високоповажний Пане Отамане, з приводу цих актів» [21, с.138].

А лист від 21 листопада, продовжуючи цю тему, зворушує нинішнього читача палкою (на жаль, не зреалізованою) вірою І.Огієнка в повернення української влади в Україну:

«14 цього листопада я мав нагоду в Раді Народніх Міністрів робити доклада про мою службу поїздки на Волинь, і Рада Народніх Міністрів винесла постанову, копію якої при цьому подаю в додаток до раніш Вам післаних копій листів від Єпископа Діонісія.

Користуюсь нагодою зазначити, що ці результати, досягнуті працею дорученого мені Міністерства, свідчать про закінчення певного періоду праці, велика важливість значіння якої тим більш буде видною, коли ми вернемось на рідний терен» [21, с.142].

І.Огієнко згадував у своїх мемуарах про прагнення деяких сил розсварити його з головним отаманом. Ідеться про те, що в Кам'янці-Подільському влітку 1919 р. “члени партії самостійників-соціалістів зайнялися партійною роботою, виразно спрямованою проти С.Петлюри і його соціалістичного уряду. Напевне, ...опозиційні настрої поділяв і Іван Огієнко (соціалістичний уряд, зазначав він, “вів Україну не знати куди”), бо у серпні 1918 р., як ректор, дозволив зібратися в університеті членам партії самостійників-соціалістів на нараду...” [18, с.253-254]. Можливо, ці непорозуміння певним чином пояснюються обставиною, про яку пізніше, 31 серпня 1921 р., І.Огієнко писав С.Петлюрі:

«З цілком певних джерел мені стало відомо, що в 1919 р. в серпні і вересні місяцях в Варшаві були організовані спеціальні курси, завданням яких було розбивати єдність українців наддніпрянців і надністриянців. На курсах було 200 чоловік – переважно поляків.

Всі курсанти дуже добре говорили по-українськи і по скінченні курсів всі вони поїхали до Кам'янця, де приступили до своєї праці. Частина курсантів була й на українській службі» [21, с.115].

Дещо повертаючись у часі назад, цікаво розглянути в контексті взаємин І.Огієнка та С.Петлюри й ті драматичні обставини, в яких І.Огієнко отримав безпрецедентну й фактично не регламентовану законом посаду Головноуповноваженого. Надамо слово професорові М.Тимошику:

“У листопаді 1919 року, коли було однозначно зрозуміло, що Кам'янець-Подільський з дня на день буде в руках або поляків, або більшовиків, Головний отаман Директорії Симон Петлюра відважується на непросте рішення: Кам'янець-Подільський, як тимчасовий центр Української Народної Республіки, залишити. У цій ситуації випадав єдиний шлях – еміграція².

На спільному засіданні Директорії і Ради Міністрів 15 листопада, де обговорювалося це питання, з рішучим запереченням запропонованого рішення виступив міністр Огієнко. Його аргументи були емоційними, але й переконливими: просто так, втечу, всьому українському уряду ніяк не можна покидати Україну, бо авторитет УНР в очах народу впаде; боротися треба до кінця.

Тоді й було прийнято остаточне рішення: весь склад уряду відбуває в еміграцію, а на час облаштування українських державних інституцій за кордоном залишити в місті Головноуповноваженого урядом. Ним призначався І.Огієнко. За це рішення всі члени Директорії і Ради Міністрів проголосували одностайно” [3, с.76].

Протягом 1921-1922 рр., уже в екзилі, І.Огієнко робив спробу налагодити церковне видавництво, і С.Петлюра, будучи головою УНР, фінансово підтримував цю ініціативу, в тому числі й власними коштами [2, с.92-93,96] (подарував на видання двох книжок 7000 польських марок [3, с.296]), пропонував І.Огієнкові і як міністрові ісповідань, і як видавцеві “за всяку ціну перекинути за Збруч якнайбільше число ріжних видань” [2, с.100], що цілком співпадало з намірами І.Огієнка. Зокрема, в липні 1921 р. він писав Головному отаманові:

«Зі всіх лагерів я одержую відомости про те, що Молитва за Отчизну робить на козаків надзвичайно велике вражіння і козаки скрізь висловлюють своє бажання мати цю молитву.

Ласкаво прошу Вас, пане Отамане, дати змогу надрукувати цю молитву хоч 3.000 примірників, на що буде потрібна сума п[ольських] м[арок].

Посилаю при цьому копію листа священника Юнацької Школи Н.Микитюкова від 27.VII ц. р. і обрахунок на 3.000 примірників Молитви від Друкарні.

До цього додаю, що Рада Народніх Міністрів ще 24 травня ухвалила асигнувати на видавничу діяльність Міністерства Ісповідань 480.000 м[арок] п[ольських], але, на жаль, цей законопроект ще не розглянений Радою Республіки» [21, с.101-102].

Про церковно-видавничі справи І.Огієнко повідомляв у листі до С.Петлюри 9 грудня 1921 р. [2, с.101,327]. Невдовзі по тому, 19 грудня, С.Петлюра в листі до І.Огієнка писав про свої погляди (напрочуд актуальні в сьогоденній Україні) щодо церковних справ: “Надаючи справі організації української Церкви великого значення з погляду державного, я приходжу до

---

² Є свідчення того, що С.Петлюра в той момент розгубився і сказав колегам: “Не знаю, що буде далі... Полякам не вірю, з ними писаної умови нема, не дають... Бережіть Україну, як зможете” [5, с.130]. Не вірити тодішній польській владі в С.Петлюри були всі підстави: коли він, прибувши на територію Польщі, будучи формально визнаним з боку цієї влади керівником УНР і навіть одержавши обіцянку про виділення 80 млн. марок для підготовки антибільшовицького повстання в Україні, виявив під час переговорів певну непоступливість, його просто заарештували разом із міністрами на добу; 12000 офіцерів і солдатів армії УНР були інтерновані [12, с.123,124,128].

висновків, що ми не продумали до логічного кінця поставленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої Церкви. Ми бачимо її в так званій автокефалії... практика за часів Скоропадського... автокефальним змаганням української Церкви зразу ж надала цілком протилежний зміст, проголосивши залежність нашої молоді Церкви од московського патріарха, тим самим саму ідею автокефалії повернувши в нівець, а маєстат голови московської Церкви піднявши фактично до становища зверхника нашої Церкви... Якими б успішними не були б у майбутньому наші здобутки та досягнення в площині політичної боротьби, всю ідею нашої державної незалежності “по руках і ногах” буде в’язати оця залежність в площині церковній, вгашаючи і підтинаючи самостійницькі змагання нашого народу. Нація, що стремить до власного державного життя, не може примиритися з такою незалежністю...” [19, с.283-284].

А перед цим, 19 листопада, Головний отаман спеціальною грамотою-листом з нагоди закінчення І.Огієнком перекладу літургії Святого Іоанна Золотоустого відзначив видавниче подвижництво І.Огієнка, невід’ємне від його боротьби за українську церковну справу, і цей лист виглядає як справжній дифірамб, засвідчуючи щирість і взаємоповагу між адресантом та адресатом:

“Шановний Іване Івановичу!

Більш двох років тому, в порозумінні з організованим громадянством українським покликано було Вас на уряд Міністра ісповідань. Від того часу незмінно, при всіх обставинах, залишаєтесь Ви на своєму посту.

Уважно слідкуючи за діяльністю Вашою, з вдовolenням бачу я, що по всяк час, при самих несприятливих обставинах, Ви з повною відданістю та великою любов’ю віддавали усі свої сили, знання і енергію для справи духовного відродження українського народу.

Завдяки видатній дбайливості та невсипучій енергії Вашій, покладаються міцні підвалини для найкращого розвитку відродженої Автокефальної Православної Церкви Української: перекладено службу Божу на живу мову українську, розвинуто широко видавничу діяльність у питаннях церковно-національних, підготовляються кадри національно-свідомого духовенства. Українська Церква Православна нав’язує зносини з Вселенським Патріархом та організовано вступає до всесвітніх об’єднань церковних. Одночасно з цим провадиться релігійно-освітня праця серед нашого вояцтва і громадянства та задовольняються релігійні потреби їх на чужині.

Ревна та вельми корисна праця Ваша заслужила собі признання серед вояцтва і громадянства нашого і архіпастирське благословення преосвященного єпископа Кременецького, під опікою якого перебуваємо ми на чужині. Маю певність, що таку ж вдячну оцінку в скорому часі зустріне Ваша праця на рідній землі у Боголюбивого народу українського, що в останні роки з особливою ревністю і високим релігійним піднесенням, власними силами буде відроджену живу Національну Церкву” [3, с.87,188].

У січні 1921 р. міністр освіти УНР в екзилі І.Огієнко переймався питаннями навчання українських студентів у Краківському університеті й зумів зацікавити цією темою Голову Директорії С.Петлюру, що вилилося у фінансову допомогу студентству [7, с.189]. Не мавши досвіду безпосереднього контактування з радянською владою, І.Огієнко у листі від 27 січня 1922 р. звертався (очевидно, з певною наївністю) до С.Петлюри, як його міністр, за дозволом на такий контакт: “Я прошу Вас, Пане Отамане, дати мені змогу зв’язатися з Київом; потрібен Ваш наказ про це п[ану] Прем’єру і міністрам Фінансів і Внутрішніх справ, а також і мені. Кошти повинні знайтись на таку корисну справу. Я б зв’язався б з Київом і намітив би тамошній Церковній Раді план висвячення Єпископату. Вони могли б післати двох своїх кандидатів до Царгороду, в цьому Совітський Уряд їм не заважав би. А коли б ці кандидати прибули на цей бік кордону, то я б знайшов би раду, що з ними робити” [17, с.194].

9 січня 1923 р. довірена особа С.Петлюри написала І.Огієнкові: “П[ан] Г[оловний] О[таман] доручив мені принести Вам подяку його за Ваші Святкові... привітання” [17, с.190].

Тепло згадував І.Огієнко (“...особа, близька до головного отамана...” [20, с.344]) свої стосунки з С.Петлюрою й після підлого більшовицького вбивства в Парижі колишнього керівника української держави. Цікавим з цього погляду є наступне свідчення: «Хоч були з цього винятки. Наприклад, в 1928 р. на зборах української колонії у Варшаві І.Огієнко входив до редакційної комісії, яка редагувала текст Резолюції протесту в справі визнання невинним вбивцю С.Петлюри, хоч не погоджувався з її змістом» [22, с.132]. У своєму варшавському журналі “Наша культура” (книга 5 за 1936 р.) І.Огієнко видрукував свій 10-сторінковий спогад “Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920-го р.” [2, с.189,347], подавав на сторінках журналу рідкісні світлини С.Петлюри [2, с.197]. У цей час до його особистої бібліотеки було включено видану у Варшаві 1936 року біографію С.Петлюри (автор – О.Лотоцький) [14, с.384].

1947 року І.Огієнко надіслав привітання одній із українських громад Китаю у зв'язку з відзначенням пам'яті С.Петлюри [3, с.144], він і сам силами свого Митрополитального Собору у Вінніпезі влаштував пам'ятні урочистості на честь С.Петлюри [8, с.29-30]. У проповіді 1948 року “Нема пророка в Отчизні своїй. Слово в Вербну Неділю” митрополит з гіркотою згадував: “Петлюри за життя мало хто слухав. Тільки гордо сміялися з нього. А сьогодні його згадують і шанують. Пізно! Я знаю його близько. Це гордість наша не допускає визнавати їх великими... Гордість руйнує й губить народ...” [15, с.155-156].

У 40-50-ті рр.. адресанти митрополита нерідко оживляли в пам'яті І.Огієнка образ С.Петлюри. Так, 28 квітня 1946 р. М.Садовський із Майнц-Кастеля звертався: “Маю до Вас, Владико, таке прохання. У Парижі виготовляється з граніту пам'ятник-нагробок на могилі Симона Васильовича. До мене звернувся голова комітету, щоб буде той нагробок, з проханням порадижити йому і Ользі Опанасівні Петлюровій, щоб і якого розміру містити хрест, як рівно ж і який саме? Не хочу зробити помилку й тому звертаюся до Вас за отою АВТОРИТЕТНОЮ порадою і вказівками. Не відмовте, прошу Вас, у цій справі... Хоч той нагробок і скромний буде, та все ж не сміє мати помилок” [16, с.440]. Близько 1948 року П.Тернівський надіслав митрополитові список своїх наукових праць, серед яких значилася і розвідка про С.Петлюру в контексті українського національного відродження [16, с.482]. 18 червня 1951 р. письменник-журналіст С.Кокот (Ледянський) звертався до І.Огієнка з Філадельфії: “...хочу написати Вам про враження, яке на мене справила в числі 8 Вашого місячника “Слово Істини” Ваша стаття під наголовком: “Симон Петлюра в обороні київського земства”... я ціню Петлюру як безумовного патріота, що інтуїтивно хотів добра Україні...” [16, с.280]. Л.Арсенов з Клівленда (США) повідомляв 30 серпня 1954 р. про те, що його знайомий Крушинський у Парижі, колишній ад'ютант Симона Васильовича, підготував до друку “Спогади про Головного отамана С.В.Петлюру в 3-х частинах”, але не має змоги випустити ці спогади у світ, тож була б бажаною допомога митрополита [16, с.24]. 10 січня 1956 р. В.Драля ділився своїм ставленням до С.Петлюри: «...тільки один Великий Петлюра знайшов ключ до душі українського народу, до (якого) казав: “Отим чотирикутним козацьким табором станемо перед чужинецькою навалою...”» [16, с.138].

Окремо зупинимось на тому, що в жовтні-листопаді 1955 року Л.Дражевська з Нью-Йорка зверталася до І.Огієнка з проханням надіслати матеріали для збірки творів С.Петлюри, запланованої до видання спеціальним комітетом в Америці [16, с.136]. Велику цінність становлять проникливі й навіть щемні листи-відповіді митрополита до Л.Дражевської:

“Високодостойна Пані!

У відповідь на Вашого цінного листа від 20 жовтня цього року повідомляю Вас, що я не вивіз на еміграцію ані своєї великої бібліотеки, ані свого цінного архіву. Усе загинуло в останній завірюсі...

Так, я мав багато цінних листів від пок[ійного] Симона Васильовича, але все це позосталося в Холмі та в Варшаві, а частину приятелі спалили в Острозі.

Ось чому нічим Вам не можу допомогти.

До того списку, який Ви ласкаво прислали мені, хіба додам ще одну статтю – мої спомини “Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'янця-Подільського 1 травня 1920 року”. Див. “Наша Культура” за 1936 рік, ст. 321-331. Цінного листа С.Петлюри до мене я видрукував у “Слові Істини” число 37-38 за 1950 рік ст. 39-41.

Я був у близьких стосунках з покійним і щиро шанував його. Багато є в мене споминів про дуже великі справи, але... на них ще не настав час. Або й не найде...

З глибокою до Вас пошаною

Митрополит Іларіон,

покірний богомолець за кращу долю України” (24 жовтня 1955 р.) [16, с.137].

“У відповідь на Вашого листа від 24 листопада я доручив вислати Вам “Слово Істини” з листом С.Петлюри. Так, мої спомини ще не скоро будуть закінчені, бо на це зовсім часу не маю” (28 листопада 1955 р.) [16, с.137].

За спогадами одного із соратників митрополита Іларіона, в останні дні його життя, проведені в шпиталі “Мізерікордія”, “він без кінця говорив про Україну, про Київ... Тепло говорив про Симона Петлюру і жалкував, що українська еліта, поділена на партії і групки, втратила шанс вдержати Українську республіку на берегах Дніпра...” [3, с.473].

Є аргументована думка про те, що активні намагання радянської пропаганди після Другої світової війни всіляко скомпрометувати І.Огієнка – митрополита Іларіона – стоять в одному ряду з фізичним знищенням перед тією війною С.Петлюри [3, с.181]. “На жаль, ім'я Івана Огієнка ще не зайняло належного місця в пантеоні національної еліти. Одна з причин – більшовицька пропаганда, яка зробила все, аби скомпрометувати його. Як були скомпрометовані й інші речники українського духу (згадаємо імена І.Мазепи, М.Грушевського, С.Петлюри...” [8, с.235].

У цитованій уже статті В.Ляхощького дано розгорнуті принципи спостереження над інтегруючими фактами біографій І.Огієнка та С.Петлюри:

“Обоє – одного покоління... Зростання, навчання, формування національної свідомості, світогляду, громадянської позиції відбувалося в одному політичному та соціально-економічному полі, яке зрощувала російська імперія, в т.ч. на теренах України.

Родовід Петлюри та Огієнка сягає козацької давнини... У виборі Симоном Васильовичем та Іваном Івановичем ціннісних орієнтирів і моральних пріоритетів життя превалюючи роль відіграла християнська, насамперед православна релігія, справжню суть якої вбачали в тому, що ідея Бога без посередньо пов'язана з ідеєю реальності й абсолютної цінності людської особистості, яка у вірі вперше знаходить саму себе, притулок і опіку для того, що формує її сутність.

Для обох основоположною у формуванні світогляду стала схема української історії М.Грушевського, як і право народу на широке використання у всіх сферах життя рідної мови. Шанували Михайла Сергійовича як ученого, педагога, проте його діяльність політичного діяча не поділяли, вбачали в ній серйозні хиби та непрофесіоналізм... Перелік одностайної оцінки ними діячів Української революції можна було б продовжити.

У сім'ї вбачали – оберіг... Силою переконання володіли обоє... Ще одна спільна риса, характерна для обох: не цураючись зручностей, любляючи все гарне і естетичне, – у роботі, побуті, відпочинку аскетизм. Життя будували та діяли у повній відповідності до вислову “*ad*

*cogitandum et agendum homo natus est*³... Єднало провідників нації й захоплення архівною спадщиною українського народу... Доба революції дозволила С.Петлюрі як члену Директорії УНР, І.Огієнку як міністру освіти і мистецтва та ректору КПДУУ стати в ряд творців національної школи, в еміграції виступити ініціаторами і засновниками ряду українських навчальних закладів для дітей, юнаків, інтернованих вояків, священнослужителів тощо... С.Петлюра та І.Огієнко серед достойників, які... виявили себе його справжніми лицарями, що мужньо боролися за волю і незалежність рідної землі, ні на хвилину не випускаючи з рук зброї. До останнього подиху вони боролися за свою Україну, за власну державу... На окреме дослідження заслуговує й ораторське мистецтво, його особливості, методика, структура побудови промов у С.Петлюри і І.Огієнка” [9, с.125-133].

А з точки зору нашої зацікавленості особливо важливим є наступне порівняння: “Обох захоплював літературною творчістю Володимир Винниченко та розчарував політичними діями... Любов до поезії, світу материнських пісень, почутих у дитинстві, легенд і переказів супроводжувала їх протягом всього життя... Музика, пісня, література, журналістика, історія вабили Симона Васильовича з дитинства. В них він знаходив втіху й розраду... Пісня, література, історія, журналістика, дослідницька невгамовність – супутники Івана Огієнка... Прищепленою з дитинства любов’ю до всього українського завдячують спільністю духовного світу Симон Васильович та Іван Іванович... Розглядаючи українську культуру під поглядом її власних значень та цінностей, вони відстоювали її феномен, акцентували на самодостатності й цивілізованості, виходячи із суто прагматичного порядку денного, прагнули вивести сприйняття як власним народом, так і іншими, української культури (мистецтва, літератури... тощо) як меншовартісної, другорядної, “холопської”, подібний підхід до якої формувався під пресом зросійщення протягом кількох століть. Мета діяльності літературознавця С.Петлюри та культуролога І.Огієнка чітко простежується у збереженні її національних рис, включення в процес соціалізації громадянина України, згодом співвітчизника за кордоном... Пристрасть до літератури – загальна риса наших героїв. З юних років піклувалися про збагачення домашніх бібліотечних колекцій. Вони супроводжували їх всюди, куди б не вирушали на постійне місце проживання. Куди б не закинула доля, прагнули створити умови доступу до книги найширшого кола читачів” [9, с.125-130]. Можна до цього додати, що є певні припущення про перебування С.Петлюри ще дореволюційної доби як гостя у І.Огієнка в Брусиліві [25, с.31], відомості про те, що Головний отаман високо пошановував і дружину міністра І.Огієнка Домну Данилівну [25, с.169].

...Свого часу Л.Троцький давав настанову своїм поплічникам: “Ні на хвилину не забувайте, що Україна має бути нашою, і нашою вона буде тільки тоді, коли буде радянською, а Петлюра вибитий з пам’яті народу назавжди” [6, с.336] (хоча “для годиться” у 1921 р. було прийнято постанову про амністію робітникам і селянам із армії С.Петлюри [12, с.125]). Те ж саме робилося і з ім’ям І.Огієнка. І, здавалося, окупантам вдалося досягти свого: в Радянському Союзі Симона Васильовича або не згадували, або паплюжили (натомість діаспорне українство свято берегло його пам’ять і болісно реагувало на приниження його доробку [13, с.139-140,169]). Але в історії – свої критерії. В незалежну Україну повертаються і Симон Петлюра, і Іван Огієнко, і нам ще довго вивчати і їхній спадок, і їхні взаємини: “На часі потреба активізувати дослідження їхньої державницької та багатоаспектної творчої спадщини, видати всі твори, епістолярій, світлини, інші документи, створивши широке об’єктивне наукове тло, визначити непроминальне місце кожного в історії нашої держави, світової культури” [9, с.136].

---

³ Лат.: “Людина народжена для мислення й діяння”.

Список використаних джерел

1. Огієнко Іван. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир: Полісся, 2002. – 120 с.
2. Ляхоцький Володимир. Просвітитель: видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.
3. Тимошик Микола. “Лишусь навіки з чужиною...”: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – Вінніпег-Київ: Український православний Собор Св. Покрови – Наша культура і наука, 2000. – 548 с.
4. Ляхоцький Володимир. Митрополит Іларіон: досліди спадку та долі // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). – Київ, 2007.
5. Кононенко Петро. З когорти атлантів: українознавець Іван Огієнко // Там само.
6. Литвин Сергій. Симон Петлюра: рано заспокоюватися // Там само.
7. Сергійчук Володимир, Роговий Владислав. Роль Івана Огієнка в організації допомоги українському студентству в еміграції // Там само.
8. Сохацька Євгенія. “Молюся за весь рідний край...”: штрихи до життєпису Івана Огієнка та його культурологічної діяльності. – Кам’янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2007. – 276 с.
9. Ляхоцький Володимир. З Україною в серці (Симон Петлюра та Іван Огієнко – праведники нації, подвижники духовного ренесансу, будівничі державності) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск II. – Кам’янець-Подільський, 2005.
10. Завальнюк Олександр. Мемуарні праці Івана Огієнка як джерело вивчення історії національної університетської освіти в Україні у 1917-1920 рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск III. – Кам’янець-Подільський, 2006.
11. Енциклопедія українознавства для школярів і студентів. – Донецьк: Сталкер, 2001. – 496 с.
12. Котляр Юрій. Україна і Польща в контексті повстанської боротьби (1920-1921 рр.) // Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє. – Житомир, 2009.
13. Скорський Микола. Тодось Осьмачка: життя і творчість. – Київ: Український центр духовної культури, 1999. – 224 с.
14. Ляхоцький Володимир. Тільки книжка принесе волю українському народові...: книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.
15. Сохацька Євгенія. З думою про націю: національно-державницький аспект релігійних проповідей митрополита Іларіона (Івана Огієнка) // Іван Огієнко у діалозі культур і духовності (Огієнківські читання у Чудодієвому): збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2010.
16. Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. – 568 с.
17. Преловська Ірина. Листування Івана Огієнка (митрополита Іларіона) з митрополитом Української греко-католицької церкви Андрієм Шептицьким // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск VII. – Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010.
18. Сохацька Євгенія. Іван Огієнко у зв’язках з Іваном та Юрієм Липами // Там само.
19. Трембіцький А.А. З епістолярної спадщини Івана Огієнка // Там само.
20. Медведчук Г.К. Внесок І.Огієнка в українську етнографію і фольклористику // Там само.
21. Пам’ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907-1968). – Том другий. – Київ, 2001. – 478 с.
22. Купріянович Григорій. Варшавський період у житті та діяльності Івана Огієнка (1926-1940) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск VIII. – Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011.
23. Мацько Віталій. Науково-педагогічна діяльність Івана Огієнка: київська доба // Там само.
24. Прокопчук Віктор. Бібліотекознавчі погляди І.І.Огієнка і втілення їх ним у практику бібліотечного будівництва в Україні та західній українській діаспорі // Там само.
25. Опанасюк Олексій. Іван Огієнко та літописний Воздвижень з його окресами. – Житомир: ПП М.Пасічник, 2011. – 224 с.